

Mamatov Abdi Eshonqulovich

Renessans ta’lim universiteti professori
Filologiya fanlari doktori
a.mamatov@gmail.com

Renessans ta’lim universiteti professori
filologiyafanlari doktori

TURLI TIZIMDAGI TILLAR FRAZEOLOGIZMLARIDA OLAM LISONIY MANZARASINING IFODALANISHI

**May
2026**

Annotatsiya. Mazkur maqolada turli tizimdagi tillar frazeologizmlarida olamning lisoniy manzarasi lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda frazeologik birliklarning milliy tafakkur, tarixiy tajriba va madaniyat bilan bog‘liqligi yoritiladi. Rus, ingliz, fransuz, vetnam, o‘zbek va qirg‘iz tillaridagi frazeologizmlar qiyosiy asosda o‘rganilib, ularning konnotativ ma’nolari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, olamning lisoniy manzarasi, lingvokulturologiya, konnotatsiya, antropotsentrizm, semantika, madaniyat, til, qiyosiy tilshunoslik, milliy tafakkur.

**May
2026**

Annotation. This article analyzes the linguistic worldview reflected in phraseological units of languages belonging to different language systems from a linguocultural perspective. The study highlights the relationship between phraseological units and national mentality, historical experience, and culture. Phraseological units in Russian, English, French, Vietnamese, Uzbek, and Kyrgyz are examined on a comparative basis, and their connotative meanings are revealed.

Keywords: phraseology, linguistic worldview, linguoculturology, connotation, anthropocentrism, semantics, culture, language, comparative linguistics, national mentality.

KIRISH. Til madaniyatda va idrok qilishda asosiy va faol rol o‘ynaydi. U insonni boshqa butun olamdan ajratib turadigan noyob xususiyatdir. Ona tilini idrok qilish uni egallashning tabiiy uslubini belgilaydi, inson ona tilini tug‘ilgandan boshlab, ona suti bilan birgalikda egallaydi. Shuningdek, til insonning borliq haqidagi bilimlari shakllanishining va mavjudligining eng muhim yo‘lidir. Faoliyat jarayonida obyektiv borliqni aks ettirib, inson idrokining natijalarini so‘zda mustahkamlaydi.

Olamning lisoniy manzarasi reallikning obyektiv bilimlarini to‘ldiradi. Til shaklida aks ettirilgan bu bilimlarning majmui turli konsepsiyalarda “oraliqdagi lisoniy olam”, “olamni tilda qayta tasavvur qilish”, “olamning lisoniy modeli”, “olamning lisoniy manzarasi” deb ataladigan tushunchalardan iborat. Tilshunoslikda bu tushuncha ko‘p tarqalganligi bois biz olamning lisoniy manzarasi terminini tanlaymiz.

“Olam manzarasi” tushunchasi (shu jumladan olamning lisoniy manzarasi) insonning borliq haqidagi tasavvurlarini o‘rganishdan tashkil topgan. Borliq-bu inson va muhitning birgalikdagi o‘zaro munosabati, olam manzarasi esa - muhit va inson haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir.

“Olamning lisoniy manzarasi” termini - bu metaforaga qaraganda kengroq tushuncha, chunki voqelikda ma’lum bir kishilar jamoasining noyob ijtimoiy-tarixiy tajribasi qayd qilingan milliy tilning o‘ziga xos xususiyatlaridir. Bu til sohiblari uchun ob’ektiv mavjud bo‘lgan olam manzarasidan ajralib turadigan qandaydir betakror olam manzarasini yaratmaydi, balki predmetlarning milliy ahamiyati, hodisalar, jarayonlar, mazkur xalqning o‘ziga xos faoliyati, turmush tarzi va milliy madaniyati keltirib chiqaradigan, o‘ziga xos ma’naviy o‘zgachaligini yaratadi.

Tadqiqot metodlari. Olam manzarasining individual va ijtimoiy anglash asosida yotgan narsani olamni bilish deb atash mumkin. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, ijtimoiy-tipik vaziyatlar, munosabatlar, baholar tizimi milliy til tizimida aks ettiriladi va olamning lisoniy manzarasini qurishda ishtirok etadi. Masalan, ruscha «когда рак на горе свистнет» (qisqichbaqa tog‘da xushtak chalganda) iborasi ingliz tilidagi «**when pigs fly**» (cho‘chqalar uchgan paytda)¹³, fransuzlarda esa «**Lorsque la tortue est montée sur un poteau**» (toshbaqa ustunga chiqqanda) degan iboraga to‘g‘ri keladi, qirg‘iz tilidagi «**Эшектин куйругу жерге тийгенде**» (eshakning dumi yerga tekkanda), o‘zbek tilidagi «**tuyaning dumi yerga tekkanda**» iboralari bilan mos keladi va hokazo. Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasi, umuman olganda, odamlarning ongida uning mantiqiy in’ikosiga mos keladi. Bizning ishonchimiz komilki, bunga tildan tilga o‘zgaruvchi frazeologik birliklar ham taalluqlidir.

Tilshunos olim E.Sepir: «Til - bu madaniyatni ilmiy o‘rganishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan yo‘l ko‘rsatgichidir¹⁴», deb ta’kidlagan edi. Oxirgi yillardagi lingvokulturologik tadqiqotlarda olamning lisoniy manzarasini o‘rganish yo‘nalishida faol tadqiqotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Olam manzarasi (jumladan, olamning lisoniy manzarasi) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida amalga oshiriladi. Agar dunyo - bu inson va atrof-muhit bilan o‘zaro bog‘liqlik bo‘lsa, olam manzarasi esa muhit va odam haqidagi qayta ishlangan axborotdir.

Asosiy qism. Shunday qilib, «olam manzarasi» deb ataluvchi fenomen, hodisa insonning o‘zi kabi qadimdan mavjud bo‘lib, odam tomonidan dastlabki olam manzaralarini yaratish antropogenez jarayoni bilan bir davrda sodir bo‘lib kelgan. Olam manzarasi insonning hayot

¹³ Маслова В. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 87.

¹⁴ Sapir E. Language. – New York: Harcourt Brace, 1993. – PP. 214.

faoliyatini boshqaruvchi unsuri sifatida ideal tasavvurlar xazinasini bo'lmish inson ongi, psixikasi, ruhida keng ma'no kashf etib qolmay, balki odamlarning xulq-atvori, moddiy-hissiy amaliyoti, madaniyat mahsulotlari kabilarda ham o'z ifodasini topadi. Har bir til dunyoni o'ziga xos ravishda ko'radi va uning sohibi o'z jumllarini mazmunan shu manzaraga muvofiq ravishda tuzishi va yaratishi kerak bo'ladi.

Arab davlatlari madaniyatida esa quyosh yoz paytida ularni qiyin ahvolga soluvchi jazirama haroratga tenglashtirib, salbiy baholashadi. Demak, quyoshni faqat tabiat hodisasi emas, balki madaniyat mahsuli sifatida tushunsa bo'ladi.

Janubda yashovchi xalqlar madaniyatida oy alohida e'tirof bilan tilga olinadi. Ruslar ongida u qorong'ulik, oxirat bilan bog'lanib, ba'zida hayot va mamot bilan (**жить под луной, в подлунном мире**) - **vivre sous la lune** - **hammaning hayoti birday sharoitda kechadi**) tasavvur qilinsa, oy nuri boshqa slavyanlarda homilador hamda norasidalar uchun xavfli, ziyon keltiradigan hodisaga taqqoslanadi, fransuzlarda esa ayollar va erkaklarning ishqiy sarguzashtlari ifodalanadi.

Vetnamliklarda esa boshqa janubiy osiyo xalqlaridagi kabi oyga munosabat tamoman boshqacha, ya'ni ular oy kalendari bo'yicha yashashadi, maxsus nishonlanadigan **"Oy bayrami"** bolalarning sevimli bayrami hisoblanadi. Go'zal, nozik va beg'ubor yosh qizlar oyga o'xshatiladi, sevimli yoshlar oy yorug'ida gurunglashib, unga bag'ishlab she'rlar to'qishadi va qo'shiqlar aytishadi. Shuning uchun Vetnam xalqi hayotidagi barcha ezguliklar oy orqali tasavvur etiladi.

Shu kabi oyga munosabat o'zbek xalqiga ham mansub ekanligini alohida ta'kidlash lozim. Chunki o'zbeklarda oy quyoshdan nur olib, yog'du sochuvchi samoviy jismgina emas (**"oyni etak bilan yopib bo'lmaydi"** - maqol), balki **"go'zal, chiroyli yuz"**, (**"Oy desa oyga, kun desa kunga o'xshaydi"**) **"juda go'zal, juda ham chiroyli"**, safarga ketayotgan kimsaga yaxshilik tilash (**"Oy borib omon qayt"**) ma'nolarida ishlatiladi.

Shuni aytib o'tish joizki, rus xalqida ham «лицо, как луна» iborasi go'zallikka tan berishni anglatadi. Bunga o'xshagan misollarni boshqa xalqlar madaniyatida ham ko'plab o'xshatish mumkin. Demak, milliy tillar "qurol" kabi til sohiblari uchun olamning subyektiv lisoniy manzarasini hosil qilmaydi, balki faqat uni tilda aks etishining o'ziga xos xususiyatiga ta'sir o'tkazadi. Til borliqni ko'rish va tushunish qobiliyatiga yo'naltiradi, inson esa unga til nimani "esiga solib tarayotganini" idrok qiladi va tushunadi.

Masalan, rangni ifoda qiluvchi rus tilidagi uchta so'z - **синий, голубой va зелёный**ga nemis tilida ikkita - **blau va grün**, o'zbek, qozoq va qirg'iz tillarida esa bitta - **ko'k** so'zi to'g'ri keladi. Polyak tilida esa aksincha faqat bitta **ko'k** so'ziga bir necha so'z mavjud: **блекитный** (umuman ko'k haqida), **модрый** (osmon, dengiz haqida), **синий** (yuz rangi haqida). Bundan o'zbeklar, qozoqlar va qirg'izlar bu ranglarni farqlamaydi, degan xulosa chiqmasligi kerak.

Bu millatdagi kishilar uchun yuqorida keltirilgan ranglarni amaliy egallash hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi. Aksincha, idrok qilinayotgan narsani o'zlashtirish va tushunish ehtiyoji unga zarur bo'lgan narsani verballashtirishga majbur qiladi: leksik tizimda mavjud bo'lmagan birliklarni (lakunalarni) o'zbeklar, qozoqlar qirg'izlar **osmon kabi ko'k; dengiz kabi ko'k, o't kabi yashil** birikmalari bilan almashtiradilar.

Demak, milliy tillar "qurol" kabi til sohiblari uchun olamning subyektiv lisoniy manzarasini hosil qilmaydi, balki faqat uni tilda aks etishining o'ziga xos xususiyatiga ta'sir o'tkazadi. Til borliqni ko'rish va tushunish qobiliyatiga yo'naltiradi, inson esa unga til nimani "esiga solib tarayotganini" idrok qiladi va tushunadi.

Xususan, ruslarda **собака** salbiy ko'rinishlar bilan bir qatorda vafodorlik, sodiqlik, qanoatlilik assotsiatsiyasi orqali fikran bog'lanadi va bu **собачья верность, собачья преданность**,

собачья жизнь va boshqa frazeologizmlarda o‘z ifodasini topgan; beloruslarda bu hayvon ko‘p hollarda salbiy alomatlarni izohlaydi - **ушыца у сабачю скуру** (“yaramas, dangasa kishi bo‘lib qolmoq” ma’nosida), **сабакам падшыты** («yaramas odam»); turkiy xalqlarning aksariyat qismida **it**- haqoratli so‘z, ma’nosi jihatidan rus tilidagi **cho‘chqa** yaqin keladi.

Rus tilidagi **cho‘chqa** so‘zi razillik, ko‘rnamaklik, tarbiyasizlik ramzi hisoblanadi; inglizlar uchun **cho‘chqa (pig)** ochofatlilikni bildiradi; qirg‘izlar, qozoqlar, o‘zbeklar va boshqa musulmon xalqlari uchun unga diniy mazmun beriladi va buning natijasida cho‘chqa qo‘pol haqorat so‘ziga aylanadi; **vetnam olam** manzarasida esa **cho‘chqa** so‘zi - **ahmoqlik** ramzidir.

Shunday qilib, it, cho‘chqa so‘zlari turli xalqlarda turlicha xususiyatlarni ifoda qiladi, bu narsa bu xalqlar olami manzarasining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi tafakkur tarzining o‘ziga xosligidan, individualligidan dalolat beradi.

Berilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, har bir til va madaniyat uchun o‘ziga xos qo‘shimcha ma’nolarning - konnotatsiyalarning vujudga kelishi xarakterlidir¹⁵.

Ularning paydo bo‘lish mexanizmi mazmunlarning ayrim aspektlari (ko‘pincha uning asosida muqim assotsiatsiyalar (tasavvurlar) paydo bo‘ladigan so‘zning yorqin ichki shakli hisobiga) kuchayishi bilan bog‘liq. Bunda assotsiatsiyalar konnotatsiyalarning vujudga kelishi uchun daliliy asoslarni tashkil qiladi, so‘zning asl ma’nosi esa bu yerda ko‘chma ma’noga nisbatan ichki shakl yuzasida maydonga chiqadi. Odatda denotatdan alohida xususiyatlar ajralib chiqadi, ularning obrazi konnotativ so‘zning ichki shaklida gavdalanadi. Masalan, agar **qo‘rqoq kishi** haqida **quyon** deb gapirilsa, bu uning kulrang terisi, kalta dumi, uzun quloqlari bor deganidan emas, balki bunday kishi xayoliy xatarni aniq his etib, o‘z vaqtida qochib qolishga ulgurishidan dalolat beradi. So‘zning mazmuniga assotsiativ alomatlarning, boshqacha qilib aytganda konnotatsiyalar paydo bo‘lishining mustahkamlanib qo‘yilishi madaniy-milliy jarayondir.

Umumiy qoida bo‘yicha, konnotatsiyalar so‘zlardan kelib chiquvchi assotsiatsiyalarga asoslangan, ammo ular ba’zan realiyalarning xususiyatlari bilan asoslanganlar: **ixtiozavr** (qoloq odam haqida), **buzoq** (yuvosh, muloyim odam haqida), **bozor** (sershovqin joy haqida), **vinegret** (har qanday aralashma haqida), **molxona** (iflos xona-joy haqida), **hammom** (har qanday issiq joy haqida) va h.k.

Ko‘p hollarda konnotatsiyalar baho beruvchi sifatida idrok qilinadi, bunda shuningdek olam lisoniy manzarasini hosil qiluvchi tilning milliy o‘ziga xosligi yorqin namoyon bo‘ladi. Masalan, ruslarning olam manzarasida **“eski uy” (старый дом)** birikmasi **salbiy fikrni** ifodalaydi, inglizlarda esa u **ijobiy fikrni** ifodalaydi; **ko‘k ko‘zlar** - o‘zbeklar va qirg‘izlar uchun eng xunuk ko‘zlar, deyarli haqoratli so‘z, ammmo **buzoq ko‘z** (odamlar ko‘zi haqida) - eng chiroyli ko‘zlarni xarakterlaydi. Bu yerda konnotatsiyalar borliqni o‘zlashtirishning qimmatli shaklini, fe’l-atvor ichki ifodasining omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar - «millat hayotining ko‘zgusi» alohida rol o‘ynaydi. Frazeologik birliklarning ma’nosi tabiati til sohibining fonga oid (qo‘shimcha) bilimlari, shaxsning amaliy tajribasi, shuningdek shu tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an’analari bilan uzviy bog‘liq. Frazeologik birliklar olam manzarasi bilan assotsiatsiyaga kirishadigan obyektlarning xususiyatlarini qayd qiladi, yaxlit vaziyatni (matnni) nazarda tutadi, uni baholaydi, unga tegishli munosabatni ifoda qiladi. Frazeologik birliklar semantik jihatdan insonni va uning faoliyatini baholaydi.

¹⁵ Телия В. Русская фразеология. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – С. 142.

Xulosalar. Frazeologizmlar bilan yaratiladigan olamning lisoniy manzarasini tahlil qilib uning quyidagi belgisini – antropotsentrikligini aniqlash mumkin¹⁶. Masalan, olam manzarasining antropotsentrikligi uning insonga va uning faoliyatiga yo'naltirilganligida o'z ifodasini topadi, ya'ni inson barcha narsalarning o'lhovi sifatida maydonga chiqadi: **yaqin-под носом** (burni ostida, shundoqqina oldida, yonida, yaqinida; yonginasida), **под рукой** (yaqiningada, yonginasida, qo'lda, ixtiyorda), **rukoy podat** (yiroq emas, juda yaqin), **под боком** (juda yaqin, yonginasida, burnining tagida); **ko'p - с головы до пят** (boshidan oyog'igacha), **polon rot zabot** (ish boshdan oshib yotibdi); **kam - в один присест** (bir o'tirishda); **qorong'u - низги не видно** (qor-qorong'i, zimiston, hech narsani ko'rib bo'lmaydi); **tez - и глазом не моргнул** (hech tap tortmadi, pinagini ham buzmad, qo'rqmadi, pinagini buzmad), **в мгновение ока** (ko'z ochib yumguncha, bir lahzada), **сломя голову** (zing'illab, yelib, yeldek uchib, o'lar-tirilariga qaramay), **ног под собой не чувят** (oyoqni qo'lga olib, zing'illab); **juda sevmoq - влюбится по уши** (qattiq sevib qolmoq) va h.k.

Shunday qilib, olam manzarasini o'rganish odam va uning borligi xususiyatlari, olam bilan o'zaro munosabatlari, yashash sharoitlari bilan bog'liq. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olamiy manzarani aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маслова В. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Sapir E. Language. – New York: Harcourt Brace, 1993. – 258 pp.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
4. Телия В. Русская фразеология. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

¹⁶ Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – С. 55.